

Dragana RADEVIĆ*, Marina MILIĆ**

ŽENSKO PREDUZETNIŠTVO U CRNOJ GORI – OSVRT NA VEZU SA SIVOM EKONOMIJOM

Sažetak: Mada to nije vidljivo na prvi pogled, crnogorsko društvo je patrijarhalno i tradicionalno. Žene su ovdje, prije svega, kćerke, supruge i majke. Iako su u značajnoj mjeri žene u Crnoj Gori obrazovane i zaposlene, njihov profesionalni život je ograničeniji nego profesionalni život muškaraca. Žene čine 51% ukupne crnogorske populacije i u isto vrijeme bilježe nepovoljnije rezultate na tržištu rada: stopa nezaposlenosti i stopa neaktivnosti žena je veća nego kod muškaraca. Češće su uključene u tokove sive ekonomije, a u prosjeku su manje plaćene u odnosu na muškarce. Dok potencijalne preduzetnice strepe od upuštanja u preduzetničke vode, istraživanja pokazuju da se žene preduzetnice u Crnoj Gori suočavaju sa istim problemima u poslovanju kao i muškarci, odnosno da, kada samostalno vode biznis, ne prepoznaju bilo kakvu diskriminaciju. Takođe, žene preduzetnice su odgovornije, posvećenije poslu i zaposlenima, više motivisane nego muškarci. Postavlja se pitanje zašto nemamo veći procenat žena koje vode biznise i kako ih motivisati da se ekonomski aktiviraju kroz preduzetništvo, umjesto da budu radno neaktivne i nezaposlene, te kako ih iz domena sive ekonomije prevesti u formalne tokove poslovanja.

Ključne riječi: *žensko preduzetništvo, siva ekonomija*

UVOD

Neposredno prije globalne ekonomske krize, crnogorska ekonomija bilježila je visoke stope rasta. Međutim, već u posljednjem kvartalu 2008. godine, kada je Crna Gora osjetila značajnije efekte krize i kada su svi makroekonomski indikatori ukazivali na pad privredne aktivnosti, bilo je jasno da se dalji rast ne može zasnivati isključivo na stranim investicijama, već da treba razvijati interne faktore rasta. Drugim riječima, potrebno je aktivirati sve potencijale kako bi se privreda oporavila. Jedan od izuzetnih potencijala su svakako žene. Iako to nije vidljivo na prvi pogled, crnogorsko društvo je tradicio-

* Dr Dragana Radević, Univerzitet Donja Gorica

** Marina Milić, Univerzitet Crne Gore

nalno i patrijarhalno što, u određenoj mjeri, ograničava brže uključivanje žena u ekonomsku aktivnost. Iako se vremenom stvari mijenjaju, potrebno je još mnogo napora da bi se aktivirao potencijal žena u Crnoj Gori u ekonomskom smislu.

OSVRT NA EKONOMSKU SITUACIJU U CRNOJ GORI

Sveobuhvatna reforma monetarne (od 1999. godine) i fiskalne (od 2004. godine) politike u Crnoj Gori (1), uticala je na izvanredan ekonomski napredak, pojačan nakon obnavljanja nezavisnosti (2006. godine) i u periodu neposredno prije izbijanja globalne ekonomske krize. Proces tranzicije iz centralnoplanske u tržišnu ekonomiju prekinut je građanskim ratom na ovim prostorima i sankcijama koje su uslovile pojavu hiperinflacije i usporavanje ekonomskog rasta i razvoja. Početak (ekonomske) nezavisnosti obilježilo je uvođenje njemačke marke kao jedinstvene valute krajem 1999. godine. Marku je kasnije zamijenio euro, što je poslužilo kao dobra osnova za ostale institucionalne i ekonomske reforme. Uvođenje eura pokazalo je sve manjkavosti sistema, prenesene još iz perioda socijalizma. Sa druge strane, trgovina i investicije su se lakše odvijale, uz manje transakcione troškove, a jaka valuta dovela je do značajnog smanjenja stope inflacije (sa 120% 1999, na 4,3% koliko je iznosila inflacija 2004. godine) (2).

Vremenom, crnogorska privreda dobila je obrise moderne ekonomije, čiji rast je predvodio sektor usluga koji je istovremeno zapošljavao 72,5% ukupne radne snage (2008. godine), dok je 25,8% zaposlenih bilo u prerađivačkom sektoru, a tek 1,7% u sektoru poljoprivrede, šumarstva i rudarstva. Poput zemalja Evropske unije, i Crna Gora se oslanjala na razvoj malih i srednjih preduzeća koja su činila 99,8% ukupno registrovanih preduzeća u Crnoj Gori, doprinoseći sa 60% kreiranju bruto domaćeg proizvoda. Mikropreduzeća sa do 10 zaposlenih dominirala su u ovom sektoru (sa 77%).

Globalna ekonomska kriza Crnoj Gori donijela je nevolje slične onima sa kojima su se susrele druge zemlje u regionu: smanjena privredna aktivnost, pad potrošnje i uvoza, što je dovelo do značajnog smanjenja poreskih prihoda u budžetu. Zahvaljujući prilivu investicija u sektore turizma, građevinarstva i bankarskog sektora, crnogorski bruto domaći proizvod u periodu od 2006. do 2008. godine rastao je po stopi od 9% godišnje u prosjeku. Već u 2009. godini zabilježen je pad bruto domaćeg proizvoda za 5,7%, u odnosu na prosječnu stopu pada u zemljama EU koja je iznosila 4,2% u istom periodu (3). U 2010. godini zabilježen je rast od 0,5%, dok su prognoze za naredni period predmet kontinuiranih korekcija, uz predviđanje skromnog rasta (0,5%), ukoliko ga uopšte i bude.

ŽENE U CRNOJ GORI

Podaci posljednjeg popisa pokazuju da 50,6% ukupne crnogorske populacije čine žene (4). U prosjeku, žene su starije od muškaraca (prosječna starost 38 u odnosu na 36 godina koliko iznosi prosječna starost muškaraca), i u isto vrijeme čine 56% populacije koja migrira (interno i eksterno). Očekivano trajanje života žena je 76,1 u odnosu na 71,2 godine koliko iznosi očekivano trajanje života muškaraca (podaci iz 2008. godine). Statistika pokazuje i da žene danas kasnije stupaju u brak (22 godine u prosjeku 1960. godine, dok je prosječna starost prilikom sklapanja prvog braka 2008. godine iznosila 26 godina). Iako su sve obrazovanije i bilježe generalno bolje rezultate u procesu obrazovanja u odnosu na muškarce, žene u Crnoj Gori još uvijek zarađuju manje od muškaraca (prosječna zarada žena u septembru 2009. godine iznosila je svega 86,2% prosječne zarade muškaraca) (5).

Sve bivše socijalističke zemlje, uključujući Crnu Goru, karakterisale su visoke stope ekonomske aktivnosti žena. Ipak, sa tranzicijom i padom ekonomske aktivnosti žene su prije ostajale bez posla i bivale manje plaćene, nerijetko prve završavale u domenu sive ekonomije. Uglavnom su bile angažovane u manje profitabilnim sektorima, u kojima su rukovodeće pozicije ipak pripale muškarcima.

ZAPOSLENOST

Podaci takođe potvrđuju nepovoljniji položaj žene u Crnoj Gori na tržištu rada. Naime, 42,9% žena (u odnosu na 57,8% muškaraca) su ekonomski aktivne; 34,4% žena (u odnosu na 46,7% muškaraca) su zaposlene, dok je stopa nezaposlenosti žena nešto viša u odnosu na stopu nezaposlenosti kod muškaraca (6,7). Ove razlike se dijelom mogu opravdati regulativom u oblasti radnog zakonodavstva (porodiljsko odustvo u trajanju od godinu dana, izostanak prakse da se žene zaposle sa skraćenim radnim vremenom, kao i nedostatak adekvatnih kapaciteta za predškolsko obrazovanje djece, što majke često navodi da radije ostaju kod kuće sa djecom). I pored toga, tržište rada nema posebnu regulativu koja bi dala prednost rješavanju problema zapošljavanja žena. Dodatno, prema podacima, svega 1% žena ima nekretninu na svoje ime, što je dodatno ograničenje ukoliko se prijavljuje za bankarski zajam ili mikrokredit, s obzirom na to da ne može da ponudi adekvatnu garanciju.

Kada je u pitanju vlasništvo nad poslovnim subjektima, svega 9,6% nosilaca vlasništva su žene. Ovaj procenat je najveći u Kolašinu (22,2%) i Plužinama (17,2%), a najniži u Šavniku (0%) i Ulcinju (5,7%) (8, 9). U praksi, nerijetko se dešava da muž registruje preduzeće na svoju ženu, a suštinski on vodi poslovanje.

ZNAČAJ PREDUZETNIŠTVA

U sve većoj mjeri preduzetništvo je prepoznato kao važan pokretač ekonomskog rasta, produktivnosti, inovacija i zaposlenosti, i široko je prihvaćeno kao ključni element privredne dinamike. Riječ „preduzetništvo” potiče od francuske riječi *entreprendre* koja u prevodu znači *preduzeti, učiniti nešto*. Sam koncept preduzetništva poznat je od 12. vijeka, a akademski se izučava od 18. vijeka. Procvat preduzetništva u posljednje dvije i po decenije najbolje se vidi kroz sve veću pažnju koja mu se pridaje u procesu obrazovanja, pa sve veći broj univerziteta nudi preduzetništvo u okviru svog nastavnog programa¹.

Ovim pojmom bavili su se mnogi, ali začetnikom teorije o preduzetništvu smatra se francuski ekonomista Rišar Kantijon (Richard Cantillon), koji je dao i prvu definiciju preduzetnika, i to na sljedeći način: „Preduzetnik je spreman da preuzme novčani rizik i da se upusti u akciju pravljenja profita” (10). Od tada do danas, preduzetništvom su se bavili brojni ekonomski teoretičari, među kojima i Žan Batist Sej (Jean-Baptist Say), Karl Menger (Carl Menger), Jozef Šumpeter (Joseph Schumpeter) i Piter Draker (Peter Drucker).

Iako je razvoj civilizacije oslonjen na pronalaskе i inovacije koji vode ekonomskom progresu, preduzetništvo je više od toga. Preduzetništvo podrazumijeva prepoznavanje prilike, stvaranje inovacije i njene realizacije na tržištu (11). Mnogi pronalasci koji su obilježili razvoj ljudske civilizacije otkriveni su mnogo ranije nego su zaista napravili preokret upotrebom u praksi. Bilo je potrebno da se pojavi preduzetnik koji će prepoznati upotrebnu vrijednost nekog pronalaska ili nečega u prirodi. Tek tada to postaje resurs.

Preduzetnik je osoba koja stvarnost i probleme vidi na drugačiji način u odnosu na druge ljude. Preduzetnik ima sposobnost da život vidi onakvim kakav bi trebao ili mogao da bude, a ne samo onakvim kakav je sada. Ne miri se sa postojećim stanjem i na drugačiji način rješava probleme. Stalno inovira, strastan je, koncentrisan na rješenje problema. Preduzetnik je nosilac inovacije, upumpava snagu u sistem, firmu, privredu. Zavisno od intenziteta preduzetničkih poduhvata, privreda ulazi u cikluse razvoja kao i svako preduzeće. Uzimajući navedeno u obzir, preduzetništvo je resurs, pogonska snaga razvoja jedne ekonomije i svakog pojedinca. U odnosu na ostale resurse (zemlja, rad i kapital), preduzetništvo je još rjeđe jer se smatra da su svega 3–5% populacije istinski preduzetnici (12). Međutim, preduzetništvo se može i „učiti-

¹ Primjera radi, 1984. godine, samo 300 univerziteta je nudilo preduzetništvo kao predmet u svom programu. Danas postoji više od 2.000 takvih univerziteta u svijetu.

ti”, što još jednom potvrđuje sve veća pažnja koja se preduzetništvu pridaje na svim nivoima obrazovanja.

Osnovni proizvod preduzetnika je preduzetnička/biznis ideja. Prema nekim istraživanjima, potrebno je osmisliti 58 različitih ideja da bi se došlo do jedne koju će tržište prihvatiti (13). Preduzetnik stvara svoj proizvod tako što posmatra okolinu pa biznis ideja nastaje kao rezultat kritičkog posmatranja stvarnosti i misaonog angažovanja pojedinca. I dok biznis ideja predstavlja osnovni proizvod preduzetnika, posljedica ili rezultat preduzetničke aktivnosti je profit.

ŽENE PREDUZETNICE

Bez obzira na njegovu važnost, preduzetništvo se tradicionalno vezuje za muškarce, uprkos brzom rastu broja žena koje su vlasnice biznisa. Izvještaj Globalnog monitoringa preduzetništva (GEM) za 2010. godinu potvrđuje da je 104 miliona žena u 59 ekonomija koje su obuhvaćene istraživanjem, koje čine 52% ukupne svjetske populacije i 84% svjetskog bruto domaćeg proizvoda, započelo i vodi svoje biznise. U zavisnosti od zemlje, ove žene pokreću 1,5% do čak 45,4% (slučaj Gane) novih biznisa, koji se registruju svake godine. Dodatnih 83 miliona žena u ovim zemljama upravlja biznisima koje su osnovale prije tri godine i više od dana kada je rađeno istraživanje. Zajedno, ovih 187 miliona žena najbolje oslikavaju doprinos žena preduzetništvu u svijetu. Ipak, u samo jednoj od analiziranih zemalja žene su dale veći doprinos preduzetništvu nego muškarci. Druga razna istraživanja i analize pokazuju da, kada žene nijesu ravnopravno zastupljene u preduzetničkim vodama, ukupna priroda gubi ogromnu vrijednost koju bi mogla da kreira polovina njene populacije. Takođe, istraživanja pokazuju da je aktivnost žena veća u zemljama čija je konkurentnost zasnovana na raspoloživosti resursa (19,9%) u odnosu na 9,7% žena u ekonomijama čija se konkurentnost zasniva na efikasnosti, i svega 3,9% žena u ekonomijama čija je konkurentnost zasnovana na inovativnosti. Najniži procenat žena u biznisu u zemljama koje se nalaze u kategoriji onih čija se konkurentnost zasniva na efikasnosti je upravo u Istočnoj Evropi (kojoj pripada i Crna Gora) (14).

MOTIVI ZA UKLJUČIVANJE U PREDUZETNIČKE VODE

Bez obzira na značajne razlike u kulturi, tradiciji i ukupnom okruženju u kojem djeluju pojedinci, faktori koji motivišu na pokretanje sopstvenog biznisa svuda u svijetu su slični. Najvažniji faktori koji pokreću na preduzetništvo su prije svega: nedostatak druge mogućnosti za zaposlenje, želja za nezavisno-

šću, ekonomska neophodnost i šansa koja se ukazala. Ipak, postoje određene razlike koje se mogu primijetiti. Generalno pravilo je da u zemljama sa višim standardom življenja, među motivima koji pokreću na samozapošljavanje spadaju oni koji se odnose na nezavisnost, lično ispunjenje, želju da se obavljaju interesantni zadaci, mogućnost da se samostalno kreira radno okruženje (ukupno 93% ispitanika), dok je drugi najčešći razlog želja da se obezbijede veći prihodi (23% ispitanika) (15).

Prema GEM 2010, bez obzira na nivo privredne razvijenosti zemlje, žene su najčešće motivisane neophodnošću, međutim zabilježen je opadajući trend značaja ovog motiva kako se povećava nivo razvijenosti privrede. Takođe, vremenom, procenat žena koje zbog neophodnosti započinju svoj biznis brže opada nego što je to slučaj kod muškaraca u zemljama čija je konkurentnost zasnovana na efikasnosti upotrebe resursa.

Iako se primarni motivi za upuštanje u preduzetništvo mogu razlikovati, kada već jednom postanu preduzetnice, žene imaju mnogo zajedničkih karakteristika. Istraživanje koje je finansirao IBM, a koje je realizovano u 16 zemalja, pokazuje da su žene, iako se suočavaju sa brojnim izazovima, najčešće vrlo optimistične u vezi sa svojim biznisom. Bez obzira na to odakle su, većina preduzetnica ima sljedeće karakteristike:

- sklonost da preuzmu rizik u poslovanju i donošenju poslovnih odluka;
- visok nivo energije;
- lična motivisanost;
- najčešće udate, prvorodene u svojoj porodici;
- sa ocem koji je takođe bio preduzetnik;
- značajne društvene vještine;
- poznavanje finansija i osnovnih vještina upravljanja (16).

ŽENSKO PREDUZETNIŠTVO I SIVA EKONOMIJA

Bez obzira na nivo socioekonomskog razvoja, svako društvo suočava se sa određenim nivoom sive ekonomije. Ovaj dio privredne aktivnosti predstavlja fenomen koji je teško „uhvatljiv”, kako istraživačima tako i poreskim inspektorima. Pored brojnih izazova sa kojima se suočava, a među kojima su velika administracija, neadekvatna infrastruktura, otežan pristup finansiranju, neusklađenost ponude i tražnje za radnom snagom, i sl., jedan od problema koji pritiskaju razvoj crnogorske privrede je svakako siva ekonomija. U uslovima krize, ona se dodatno razvija i, pored toga što predstavlja nelojalnu konkurenciju biznisima koji regularno posluju, predstavlja i značajan dio privrede koji ne doprinosi državnom budžetu. Prema istraživanju koje je rađeno 2005. godine, obim sive ekonomije u Crnoj Gori kretao se između 25 i 30% bruto do-

maćeg proizvoda. Ekonomski bum uticao je da se značajan dio sive ekonomije prevede u formalne tokove, dok je kriza napravila suprotan efekat. Iako novija istraživanja nijesu dostupna, postoje sektori koji su tradicionalno skloniji poslovanju u sivoj zoni, a među njima su: turizam, trgovina, ugostiteljstvo, poljoprivreda, građevinarstvo i transport (17).

S obzirom na to da se većina preduzetnica opredjeljuje za samozapošljavanje prinudno, postoji jaka želja da se zadrži veza sa porodicom i djecom, te redovnim kućnim poslovima. Ovo u velikoj mjeri opredjeljuje sektore u kojima se žena aktivira, ali nerijetko znači i da će prvi „preduzetnički” koraci jedne žene biti u domenu sive ekonomije. Taj prihod posmatra se kao dodatni, sa ciljem dopune kućnog budžeta, i rijetko na početku predstavlja glavni izvor prihoda, odnosno oslonac egzistencije domaćinstva. Pored toga što svoje samozapošljavanje najčešće ne registruju na početku, najčešće su upravo žene angažovane, a da nijesu prijavljene za plaćanje doprinosa. Jedan od razloga za ostanak u domenu sive ekonomije kod žena je i nemogućnost finansiranja razvoja biznisa, što najčešće podrazumijeva kreditno zaduženje koje je ženama nedostupno s obzirom na nedostatak adekvatne zaloge jer nemaju imovinu koja se vodi na njihovo ime (18).

ŽENE PREDUZETNICE U CRNOJ GORI

Većina žena koje su preduzetnice u Crnoj Gori orijentisane su na tipično ženske djelatnosti kao što su maloprodaja i uslužne djelatnosti, što se može objasniti nižim troškovima započinjanja biznisa, kao i time što žene teže poslovima koje karakteriše bliskost u poslovnim odnosima.

Suprotno očekivanjima, jednom kada su u biznisu, žene preduzetnice navode da ne osjećaju bilo kakav oblik diskriminacije, naprotiv. Suočavaju se sa istim problemima kao i njihove muške kolege (19). Bez obzira na motive koji su ih usmjerili na samozapošljavanje, anketirane ispitanice su potvrdile da uživaju podršku svoje porodice, te da se u rješavanju poslovnih problema osjećaju ravnopravnim sa svojim muškim kolegama.

Kao i u ostalim zemljama u regionu, i u Crnoj Gori:

- muškarci čine većinu među registrovanim preduzetnicima;
- većina žena se upušta u vode preduzetništva iz nužde, prije nego iz želje za nezavisnošću, i nerijetko završe u domenu sive ekonomije;
- većina žena je još uvijek u sektorima koji su tradicionalne za nježniji pol: poput usluga i trgovine, iako ih ima i u manje tradiciionalnim sektorima;
- žene se suočavaju sa bezbroj problema koji su neutralni u odnosi na pol; ipak, postoje i problemi koji su isključivo karakteristika polne osobenosti, a prije svega se odnose na pristup kapitalu, nerijetko i nedostatak samopouzdanja (19).

Za razliku od žena preduzetnica koje komentarišu na osnovu svog iskustva, percepcija potencijalnih preduzetnica je drugačija. Nedavno sprovedeno istraživanje pokazalo je da su žene zabrinute hoće li moći, ukoliko pokrenu sopstveni biznis, da nastave da brinu o svom domaćinstvu (49% ispitanica potencijalnih preduzetnica), dok 34% smatra da bi morale da ulože mnogo više napora u odnosu na svoje muške kolege (20). Iz tog razloga, češće se navode razlozi zašto nešto ne može, umjesto da se preuzme inicijativa i napravi prvi korak. Prema ovom istraživanju, da se upuste u pokretanje sopstvenog biznisa žene najčešće sprečava: nedostatak sopstvenih sredstava ili otežan pristup finansijskim sredstvima (bankarskim kreditima). Druge barijere su nedostatak adekvatno pripremljenog biznis plana, izostanak fiskalnih stimulusa makar u prvim godinama poslovanja, nerazvijeni poslovni kontakti i nedostatak informacija o procesu registracije biznisa. Potencijalne preduzetnice uglavnom razmišljaju o skromnim biznisima: nijesu sklone da rizikuju, orijentisane su na poslove koji ne zahtijevaju značajna ulaganja, ali se samim tim i slabije razvijaju, ukoliko se uopšte razvijaju. Najčešće se razmišlja o samostalnom radnom angažovanju uz uključivanje eventualno jednog dodatnog zaposlenog i/ili ostalih članova porodice. Prva zamisao je da se radna aktivnost započne u sektoru sive ekonomije, upravo zbog straha da možda neće uspjeti, pa da se prebace u formalne tokove, ukoliko se biznis pokaže uspješnim. Skromni planovi imaju za rezultat i skromna očekivanja u pogledu profita, gdje se najčešće razmišlja o „pristojnom” životnom standardu domaćinstva.

ZAKLJUČAK

Istraživanja sprovedena u zemljama širom svijeta pokazuju da su žene izuzetan ekonomski potencijal koji se ne koristi dovoljno. Pogotovo u uslovima krize kada treba dodatno jačati interne faktore rasta i razvoja privrede, podrška ženskom preduzetništvu postaje sve važniji segment svakodnevne politike.

U Crnoj Gori, na osnovu sprovedenih istraživanja, može se zaključiti da postoji oprečno mišljenje potencijalnih preduzetnica i onih koje su već u poslu. Naime, za razliku od žena koje imaju određeno iskustvo u biznisu i koje smatraju da u poslovnom ambijentu za njih važe ista pravila kao i za muške kolege, odnosno da barijere za poslovanje ne prepoznaju pol, potencijalne preduzetnice su skeptične i prepoznaju mnoge barijere za koje smatraju da su specifične upravo za žene. Ni u jednom trenutku ne zanemarujući svoju ulogu majke i supruge, potencijalne preduzetnice skromno razmišljaju o mogućem samozaposlenju, primarno motivisane neophodnošću da dopune kućni budžet.

Istraživanja jasno pokazuju razliku između iskustva i percepcije, pa se postavlja pitanje kako nadomjestiti ovaj jaz i ohrabriti potencijalne preduzetnice

da se upuste u preduzetničke vode. Jasno je da, pogotovo u uslovima ekonomskog pada, pored promovisanja uzora i eventualno mentorskog rada, ovu aktivnost mora pratiti adekvatna finansijska podrška, kao i savjetodavna podrška (imajući u vidu prepoznate barijere). Ipak, nije sigurno koji faktor ograničenja dominira: da li zaista barijere koje su očigledno neutralne u odnosu na pol, ili tradicionalno shvatanje uloge žene u društvu i nedostatak samopouzdanja.

LITERATURA

- [1] Institut za strateške studije i projekcije (ISSP), Podgorica, Transition Report, 2004.
- [2] Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj (CEED), Podgorica, Montenegro Business
- [3] Outlook, više izdanja.
- [4] MONSTAT, <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=19&pageid=19>
- [5] MONSTAT, [http://monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/knjiga_prvi%20rezultati\(1\).pdf](http://monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/knjiga_prvi%20rezultati(1).pdf)
- [6] MONSTAT, „DemografskitrendoviuCrnojGoriodsredine20.vijekaiperspektivedo2050.godine” <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=54&pageid=54>
- [7] MONSTAT Anketa o radnoj snazi, Q 3 2011, <http://www.monstat.org/userfiles/file/ars/ARS%20III%20KVARTAL%202011.pdf>
- [8] Employment Agency of Montenegro, Employers’ Survey 2009/2010
- [9] MONSTAT, Nosioci vlasništva nad poslovnim subjektima u Crnoj Gori u 2011. godini, po polu, http://www.monstat.org/userfiles/file/registri/Analiza%20-%20Nosioci%20vlasništva%20po%20polu,%20v_%20SB_.pdf
- [10] Business Climate Survey 2011, CEED Montenegro, radni materijal
- [11] Nikola Vulić, Specifični modeli razvoja preduzetništva sa posebnim osvrtom na biznis inkubatore, magistarski rad, novembar 2007.
- [12] Peter F. Drucker, Inovacije i preduzetništvo, Privredni pregled, 1991. (Beograd)
- [13] Veselin Vukotić, „Preduzetništvo – sistemska filozofija”. Preduzetništvom u novi milenijum, CID Podgorica, 2001.
- [14] V. Vukotić, P. Ivanović, D. Ostojić, Kako uraditi biznis plan, Centar za preduzetništvo, 2000. (Podgorica)
- [15] Global Entrepreneurship Monitor 2010 Women’s Report, <http://www.gemconsortium.org/docs/download/768>
- [16] OECD-EUROSTAT Entrepreneurship Indicators Programme, Measuring Entrepreneurship, a digest indicators, 2008.
- [17] Jalbert S, The Global Growth of Women in Business, www.cipe.org, 1999.
- [18] ETF, Human Resource Development in Montenegro – An ETF Review (Draft).
- [19] Milić, M. „Fenomen sive ekonomije i njen uticaj na tranzicioni proces u Crnoj Gori”, doktorska teza, radni materijal.
- [20] Stern M. Challenges Facing Women Entrepreneurs in Montenegro, CEED, Montenegro, 2002.
- [21] UNDP, Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori, Vlada Crne Gore, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, „Žensko preduzetništvo u Crnoj Gori”, decembar 2011.

Dragana RADEVIĆ, Marina MILIĆ

FEMALE ENTREPRENEURSHIP IN MONTENEGRO – A GLANCE AT ITS RELATION TO THE GREY ECONOMY

Summary

Although it is not immediately apparent, Montenegrin society is a patriarchal and traditional one. Women are perceived primarily as daughters, wives and mothers. Although many of them are educated and work, their professional prospects are somewhat more limited than those of their male counterparts. Women make up 51% of the entire Montenegrin population, while at the same time they are disadvantaged in the labour market: women's unemployment and inactivity rates are high compared to those of men. Also, they are more often working in the informal economy, and on average are paid less than men. While potential women entrepreneurs are afraid of entering the business arena, at the same time, surveys show that women entrepreneurs in Montenegro face the same problems as their male counterparts. In other words, they feel no discrimination. Also, they are more accountable, more devoted to their businesses and their employees, and more motivated than men. The question is why we do not have more women entrepreneurs, and how to move them from the informal to the formal economy flows.

Key words: women entrepreneurship, informal economy